

УДК 291.21:39(=512.165)

QAQAUZLARIN MƏNƏVİ MƏDƏNİYYƏTİNDƏ ŞAMANİZMİN İZLƏRİ

Yoloğlu Güllü

кандидат филологических наук, доктор исторических наук,
Национальная Академия наук Азербайджана, Институт Истории и Этнологии
e-mail: yologlugullu@gmail.com
orcid id: 0000-0002-8312-6148

TRACES OF SHAMANISM IN THE SPIRITUAL CULTURE OF THE GAGAUZ

Abstract: The study of elements of pre-Christian cults and traditional beliefs in the spiritual culture of the Gagauz people helps to identify connections with shamanism. Many mythical images (Khobur, Lufusnitsa, Tylysym, Rusali, Tepegez, etc.) are closely related to shamanic images.

Today, shamanism lives under the dome of the dominant religion. In shamanism, the cosmos is a three-tiered Universe, consisting of the upper, middle and lower worlds. During a trance, the shaman on his tambourine wanders through this three-tiered Universe, learns, gains strength, diagnoses and treats the sick, studies other worlds, meets people, animals, and the spirits that inhabit them. Many myths, in particular cosmogonic myths, are the results of “shamanic journeys”.

The spirits of ancestors associated with the “cult of the dead” were especially revered. But not all souls of the dead are good. One of which is a ghou, a vampire, a dead man, emerging from the grave and harming the living. The Azerbaijanis call them “Khortdan”, the Gagauz “obir”, etc.

Key words: Gagauz, shamanism, obir, Aldachy, dragayka, fairy tale, bear, spiritual culture

Məlumdur ki, ayrı-ayrı ölkələrdə yaşayan türk xalqlarının mərasim və adət-ənənələrinin müqayisəli öyrənilməsi etnologiya elminin geniş araşdırmalar tələb edən problemlərindən biridir. Milli özünəqayıdış, özünüdərk prosesi gücləndikcə, xalqlar arasındakı əlaqələr yeni keyfiyyət kəsb edir. Tədqiqatçılar eyni etnik qrupa daxil olan xalqlar arasında daha çox rast gəlinən təbii bənzərliyin, eyniliyin, müəyyən subyektiv və obyektiv səbəblərdən yaranan fərqliliklərin araşdırılması zamanı tarixi-etnoqrafik tədqiqatlara üstünlük verirlər. Tarixi-etnoqrafik tədqiqatların obyektini kimi xalq mədəniyyətinin ayrı-ayrı komponentləri, özəlliklə də maddi və mənəvi tərəflər əsas götürülür. Etnoqrafiyanın ayrılmaz sahələrindən biri olan mənəvi mədəniyyət tədqiq olunan xalqın dini təsəvvürlərini, dünya görüşlərini, inam və etiqadlarını araşdırmağa əsas verir. Bu inanların bir çoxu hazırda mövcud olan dinlərə qədərki inanclarla bağlıdır. Təbii ki, nə xristianlıq, nə də İslam qədim, yerli inanları tamamilə məhv edə bilməmişdir və bu gün

“şamanizm” termini altında birləşdirdiyimiz bu inanaclar İslam, eləcə də xristianlıq pərdəsi altında yaşayırlar.

Günümüzdə şamanizmin aramızda yaşayan izlərindən biri Günəşin Yerdəki rəmzi olan od, ocaqdır. Qədim türklər atəşpərəstlərdən fərqli olaraq odun praktik əhəmiyyətini önə çəkmiş, onun paklaşdırıcı, saflaşdırıcı, sağaldıcı, gələcəkdən xəbər verə bilmə gücünə sahib olduğuna inanmışlar. Bu inamın izləri zaman-zaman onların həyatının bir çox sahələrində özünü göstərmişdir. Məsələn, qaqauz türklərində elçiliklə bağlı adətlərdən birinə görə, elçi qız evinə daxil olarkən maşanı götürüb ocağın közünü qarışdırır və yaxud eləcə ocağa, sobaya toxunur. Tədqiqatçılar S.Kuroqlo və A.Afanasyev bunu elçiliyin ocağın, sobanın istisi kimi canlı, isti, uğurlu olması [2, s.41] və ya elçinin damdabacanı bu işdə yardımçı olmağa çağırması ilə bağlayırdılar [2, s.36-37].

Fikrimizcə, bu adət odun, ocağın təmizləyici, saflaşdırıcı qüvvəsinə inamla bağlıdır. Məlumdur ki, qədim türklərdə, o cümlədən də göy oğuzlarda oda, onun təmizləyici, saflaşdırıcı, paklaşdırıcı, qoruyucu qüvvəsinə inam o qədər güclü olmuşdur ki, hətta düşmən tərəfin sərkərdəsi danışıq üçün gələndə, qarşı tərəfin çadırının qabağında qalanmış tonqalın üstündən keçməli olurdu. Yalnız bundan sonra onun çadıra girməsinə izin verilirdi. İnama görə, od düşmənin ürəyindəki bütün kini, düşmənçilik hissələrini, qara qüvvələri məhv edirdi. Şamanların da müxtəlif xəstəlikləri odla müalicə etmələri, xəstəni odun üstündən keçirmələri, ocağın başına fırlanmaları, öz bədənlərindəki şər qüvvələrdən təmizləmək üçün közün üstündə ayaqyalın gəzmələri və, nəhayət, Novruz bayramı, Xederlezlə bağlı adətlər sırasında tonqal üzərindən atılma köhnə ildən cana yığılan ağıracıdan təmizlənmə, yeni ilə, yəni tonqalın o tayına sağlam, təmiz qədəm qoymaq, paklanmaq kimi rəmzi mənə daşıyır [3, s.338-339].

Odun saflaşdırıcı, təmizləyici qüvvəsinə inamla bağlı misal olaraq qaqauz və kökləri qədim türklərlə bağlı olan bolqarların məzarlıqdan dönərkən darvazanın, həyət qapısının önündə qalanmış ocağın üstündən keçərək öz həyətlərinə, evlərinə girmələrini də qeyd etmək olar. Eyni adətə xorvatlarda da rastgəlirik: məzarlıqdan qayıdan xorvatlar əllərini odun üstündə tutaraq canlarına hopmuş şər qüvvələrdən, yaman ruhlardan təmizlənilirlər [2, s.98].

Bizcə, elçinin də ocağa, sobaya (sobaya toxunmaq ocağın, odun üstündən keçmənin sonrakı transformasiyasıdır) toxunması da məhz odun, ocağın saflaşdırıcı, paklaşdırıcı, təmizləyici qüvvəsinə inamla bağlıdır. Ocağa toxunmaqla elçi bu evə saf, xoş, təmiz niyyətlə gəldiyini, əgər ürəyində qara fikir varsa, onu da ocağın təmizlədiyini, yox etdiyini göstərmək istəyir [4, s.38].

Qaqauz nağıllarında elçiyə inamsızlığın izlərini görmək və bunun səbəbi kimi mənəvi imədanıyyət nümunələrində qara fikirlə elçilik, qəsd-qərəzlik və s. kimi motivləri misal göstərmək olar. Belə nağıllardan biri olan «Tudorka» «Dastani Əhməd Hərami» ilə səsleşir. «Tudorka» nağılının əsas qəhrəmanı, əksər qaqauz mənəvi mədəniyyət nümunələrində olduğu kimi, qızıdır. Tudorka qaranlıqda onu qaçırtmağa gələn doqquz quldurdan səkkizinin başını, doqquzuncunun isə qulağını kəsir. Qulağı kəsik quldurbaşı papağını yan qoyaraq qulağının üstünü örtür, Tudorkanın atasının yanına elçiliyə gəlir, çoxlu pulla, qızılla kişinin ürəyinə yol taparaq razılıq alıb fırında yandırmaq məqsədilə qızı öz evinə aparır... Lakin quldurbaşının bacısının yardımı ilə Tudorka qaçıb canını qurtara bilir [5, s. 203-208].

Göründüyü kimi, qaqauz elçilərinin qız evinə təmiz fikirlə gəlmələrini nümayiş etdirmək üçün sobaya toxunmaları, maşa ilə közü qarışdırmaları heç də əsassız deyildir.

Şamanizmin izləri şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrimizdə də öz əksini tapır. Məlumdur ki, Yusif Vəzir Cəmənzəminli 1911-ci ildə «Məlik Məmməd» nağılını uşaqlar üçün ayrıca kitab kimi çap

etdirmişdir. «Azərbaycan nağıllarının əhvali-ruhiyyəsi» (1926) adlı məqaləsində tədqiqatçı göstərir ki, «Məlik Məmməd»in fəlsəfəsində təbiətdəki ikilik, Hürmüzd və Əhrimənin qarşıdurması təsvir edilir. Buradakı alma ağacı isə «Avesta»dakı Naaraya bənzəyir [6, s.46]. Beləliklə, Y.V.Çəmənəminli «Hürmüzdün nuru təcəlli edir» deyərək «Məlik Məmməd» nağılını birbaşa zərdüştiliklə bağlayır [6, s.47]. Y.V.Çəmənəminlinin ədəbi mülahizələrindən bəhs edən K.Məmmədov yazır: «O (Y.V.Çəmənəminli) göstərir ki, «Caçı» da «Məlik Məmməd» nağılı kimi Zərdüş t fəlsəfəsindən yaranmışdır» [6, s.11].

Belə çıxır ki, görkəmli tədqiqatçı “Məlik Məmməd” nağılının Zərdüş t fəlsəfəsindən yarandığını iddia edir. Apardığımız araşdırmalar Y.V.Çəmənəminlinin bu fikrində yalnız olduğunu göstərir. Bu araşdırmalarımızda bizə qaqauz nağılı «Ayı kulaklı çocuq» və «Üç pəhləvan», xakasların «Aba xulax» («Ayı qulaq») nağılı, türkmənlərin «Div oğlu» və Kıbrıs türklərinin «Padişahın elma ağacı» nağılları yardımçı oldular. «Ayı qulaqlı çocuq» nağılını qaqauz yazıçısı N.Baboğlunun doğulduğu Tatar-Kıpçak köyündən topladığı «Üç pəhləvan» nağılının variantı kimi götürsək (bizcə, bu məhz belədir), onda oxşar süjeti nəzərə alaraq haqqında bəhs edilən nağılların hamısını bir nağılın ayrı-ayrı türk xalqlarının folklorundakı (Azərbaycan, xakas, qaqauz, türkmən, Kıbrıs türkləri) variantları adlandırma bilərik. Bu nağılların hansının kök, gövdə, hansılarının onun törəməsi, budağı olduğunu söyləmək çətinidir. Bununla belə onların müqayisəli araşdırılması, aralarındakı fərqli və oxşar tərəflərin ortaya çıxarılması, yaşadıkları bölgələrdə tarixin süzgəcindən keçərkən hansı dəyişikliklərə məruz qalmalarının üzə çıxarılması bu nağılların zərdüştiliklə bağlı olmadığı, Zərdüş t fəlsəfəsindən yaranmadığını, türk mifologiyasından doğan, türkün təfəkkürünün, qədim dinindən yaranan təsəvvürlərin nəticəsi olduğunu söyləməyə əsas verir. Azərbaycan variantında kiçik qardaşın adı Məlik Məmməddir. Məmməd də Məhəmməd adının qısaldılmış, türkləşdirilmiş şəkli olduğundan çoxlarında onu İslam dini ilə bağlamaq cəhdi yarana bilər. Bu cəhdləri biz Kıbrıs türklərinin nağılında da görürük: «...Yalnız digərlerinden farklı olarak Qurani-Kerimi de almış. Ve birkaç sure okumuş». Eyni cəhdi biz türkmən nağılı «Ayı oğlu»nda da görürük. Yolda bir yaşlı qadınla rastlaşan Ayı oğlu ondan hara getdiyini soruşanda, qarı: « - Kəbəyə ziyarətə gedirdim, ancaq eşşəyimin ayağı mayıf oldu. Yoldaşlarımdan geri qaldım, - deyir...»

Qaqauzların «Ayı qulaqlı çocuq» nağılı 1959-cu ildə D. Tanasoğlu tərəfindən toplanaraq «Budjaktan seslər» kitabına [7, 139-146] daxil edilmişdir. Tatar-Kıpçak kəndində yaşayan versiya isə həmin kəndin müəllimi, sonralar tanınmış yazıçı N. Babaoğlu [5, 140-154] tərəfindən oxuculara təqdim olunmuşdur. Hər iki versiyada ayı tərəfindən oğurlanan qız mağaraya salınır. Ayı qızla evləndikdən sonra qızın oğlu olur. Oğlanın hər yeri insana, yalnız qulaqları ayı qulağına oxşayır. Oğlan böyüdükdən sonra anası ilə bərabər mağaradan çıxır və onları təqib edən ayını – atasını öldürür. Maraqlıdır ki, şərti olaraq nağılın birinci hissəsi adlandırdığımız bu hissə eynilə xakas nağılı «Aba Xulax»da da təkrar olunur. Belə bir nağılı N. F.Katanov da yazıya almışdır. Eyni süjet xəttini, qeyd etdiyimiz kimi, türkmənlərin «Ayıoğlu» nağılında da izləyirik.

Ümumiyyətlə, daha qədim nağıllarda ayı və digər heyvanların, məsələn, Çin qaynaqlarında rast gəldiyimiz qurdların qızlarla evlənmə səhnələri geniş yayılmışdır. Əski türk mifologiyası ilə sıx bağlı olan bu nağıllar təbii ki, İslamın daha dərin kök saldığı xalqların ağız ədəbiyyatından dindarlar tərəfindən süni olaraq çıxarılır və başqa epizodlarla əvəz olunur. Ayı ilə qızın izdivacından doğulan oğlan sonra özünə «dostlar» qazanır. Bu dostlar da birbaşa şamanizmlə bağlıdır. Məsələn, qaqauz nağılında Miti (Dmitri adının qaqauzlaşmış şəkli) Taş Falayan və Qurqen Kıvradanla rastlaşır, vuruşur, qalib gəlir və hər üçü dost olurlar... Burada Taş Falayan şamanizmdəki dağ yiyəsini, Qurqen Kıvradan isə meşə yiyəsini təmsil edir. Lakin Miti onları

yenir. Bu da onu göstərir ki, bu nağıllar elə bir dövrün məhsuludur ki, insan artıq təbiət yiyələrindən (dağ yiyəsi, meşə yiyəsi, su yiyəsi və s.) qorxmur, onlarla savaşıır və hətta bu savaşda uğur da qazanır. Lakin bu uğur tam insan oğluna aid deyil. Mitinin də, türkmən nağılındakı Ayı oğlu Xırsın da, Aba Xulaxın da ataları Ayıdır, güclü heyvanlardan biridir. Bu da onu göstərir ki, insanlar hələ, yəni bu nağıl yarandığı dövrdə təbiət varlıqlarının, yiyələrinin gücü qarşısında səcdədən uzaqlaşmayıblar. Belə bir vaxtda nə xristianlığın, nə də İslamın təsirindən danışmaq olmaz.

Şaman təsəvvürünə görə, artıq qeyd etdiyimiz kimi, yeraltı aləm yaman ruhlər, şər qüvvələrlə doludur. Onların başçısı, yəni qaranlıq dünyanın hökmdarı isə Erlik (İrlik) xandır. İnama görə, Erlik xana xidmət edən şər qüvvələr müxtəlif cildlərə girərək, qiyafə dəyişdirərək yerüstü aləmə, işıqlı dünyaya gəlir, fəlakət və bədbəxtliklər törədir, yamanlıq edir, sonra isə geri qayıdırlar, lap elə «Kiatbi-Dədə Qorqud» dastanlarının «Dəli Domrul» boyunda olduğu kimi. Örnək kimi seçdiyimiz nağıl variantlarında həmin qüvvələr div, cəhənnəm babusu, bədhəybət ixtiyar şəklində gələrək pislik edirlər. Onları geri qaytaran isə quyudur. İnama görə, qaranlıq dünyaya tək şamanlar deyil, adi insanlar da gedə bilərlər. Lakin bu insanlarda, azacıq da olsa, şamanlıq olmalıdır. Göründüyü kimi, nəzərdən keçirdiyimiz nağıl variantlarında insanlar (Məlik Məmməd, ufak qardaş) və heyvanla insanın izdivacından törəyənlər (Ayı kulaklı çocuq Miti, Aba Xulax) də qaranlıq dünyaya səfər edirlər. Şamanların dediyinə görə, əksər hallarda şər qüvvələr, hətta İrlik xanın özü də xeyirxahlıq etməyi bacarır, yaxşılığı başa düşür, ona verilən qurbanları qəbul edir. Buna misal olaraq biz «Üç pəhləvan» nağıl variantında Qurqen Kırıradanın yeraltı aləmin, qaranlıq dünyanın padşahının qızını ilandan xilas etməsi nəticəsində padşah qartalın istədiklərini – qırx çəllək suyu və qırx çəllək əti hazırlamaqda igidə yardım etməsində görürük. «Padşahın alma ağacı» nağılında da kiçik oğlan su verməsi üçün ildə bir gənc yeyən divin əlindən padşahın qızını xilas edir. Buna görə də padşah ona quşun istədiyi qırx tulum şərəb, qırx dənə də davar verir.

Qartal qədim türklərin totemləri sırasında özünəməxsus yer tutur. Təsədüfi deyil ki, qaqaüz qəhrəmanlarını qaranlıq dünyadan işıqlı dünyaya çıxaran da məhz qartaldır. Kıbrıs türklərində o yalnız «quş» şəklində, Azərbaycan türklərində isə əfsanəvi Simurğ quşu şəklində verilir.

Beləliklə, son müqayisəmizi edək: adətən, şamanlar qurban və yalvarışlarla xəstənin sağlamlığını, ruhunu (kut) oğurlayan aldaçını, Əzraili, can alanı yola gətirmək istəyirlər. Məsələn, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının «Dəli Domrul» boyunda olduğu kimi. Ancaq bəzən şər qüvvələr, yaman ruhlər qurban və yalvarışlara baxmırlar. Bu zaman şaman öz atını (şamanın dəfi (düngürü) ona minik vasitəsinə əvəz edir) minərək yeraltı aləmə səfərə çıxır, orada həmin ruhla vuruşur, çox vaxt qalib gəlir və yenidən geri qayıdır, Məlik Məmməd, Miti, Ufak (Kiçik) oğlan və b. kimi. Nəzərə almaq lazımdır ki, şamanın səfər vaxtı mindiyi yalnız at deyil, maral, qartal, qurd və başqa heyvanlar, quşlar da ola bilər. Qaranlıq dünyadan insanları işıqlı dünyaya çıxaran qartalın (quşun) da minik vasitəsi olduğu göz önündədir.

A.Manofun yazdığına görə, qaqaüz kəndi olan Kestriçdə (Tsarevo) 1885-ci ilə qədər belə bir adət varmış: kənddə qərib ölərdisə, onu yuyar, təzə paltarlar geydirər, gecə kilsənin bir otağında tək buraxmışlar. Ölü tabuta qoyularkən oradakılardan biri kəmərdəki köhnə, işə yaramayan bıçaqla onun sol tərəfindən, boynunun ardından vurur, bıçağı da tabuta qoyurmuş. Tədqiqatçılar bunun qəribin heç kəsi olmadığı və gecə onun tək qaldığına görə edildiyini, sanki mərhumun təkrar öldürüldüyünü yazsalar da, bircə, bu adət yuxarıda göstərilən qədim türklərin inamına görə, ölünün dirilərək başqalarına xətər yetirə bilməməsi istəyindən irəli gəlir. Bəlkə də yanında qalacaq qohum-əqrəbası olmadığından gecə şər qüvvələrlə baş-başa qalan qərib ölənün özünü müdafiə

etməsi məqsədilə yanına bıçaq qoyulurdu. Yuxarıda cənubi Sibir türklərində mərhumun yanına sındırılmış, bu dünyada istifadəyə yararsız hala salınmış əşyaların qoyulmasından danışmışdıq. Qaqauzların qərrib ölən haqqındakı inanclarına görə, əgər ölən bıçaqla vurulmazsa, ruhu “obir”, “obur” olur, yəni xortlayır. İnama görə, xortlaq ruh kənddəki uşaqların və bütün dördayaqlı heyvanların qanlarını içib öldürür. Qərrib öləni tikanlı çubuqlar üstündə də gəzdirmişlər. Bunu da onun «obir» olmaması üçün edirmişlər [4, s.52].

Bütün bu inancları nəzərdən keçirdikdən sonra bir daha görürük ki, artıq uzun əsrlər İslam dininin, xristianlığın, lamaizmin türklər yaşayan ərazilərdə yayılmasına baxmayaraq bu gün xalq “təmiz İslamdan”, “təmiz xristianlıqdan” çox, “mistik İslam”, “mistik öristianlığa” üstünlük verir, şamanizmlə İslamı, xristianlığı qarışdıraraq özləri üçün qane olduqları bir “din” yaradırlar. Bir çox hallarda din xadimləri xalqın iradəsinə tabe olmaq məcburiyyətində qalır, müxtəlif mərasimlərdə (yağışın çağırılması, Günəşin çağırılması, «Kitab»la fala baxma və s.) xalqla birlikdə olur, heç olmasa, bu yolla da olsa, öz nüfuzlarını qorumağa çalışırlar. Nəticədə mollaın, axundun, popazın iştirakçısı olduğu, söz söylədiyi hər bir mərasim, ayin aid olduğu dininə bağlanılır. Beləcə, şamanizm türk xalqları arasında müxtəlif dinlərin pərdəsi altında yaşayır.

ƏDƏBİYYAT:

- 1.Потапов Л.П. К вопросу о древнетюркской основе и датировке алтайского шаманства // Этнография народов Алтая и Западной Сибири. Новосибирск, 1978, с. 3-36.
- 2.Курогло С.С. Семейная обрядность гагаузов в XIX - начале XX в. Кишинев: Штиинца, 1980, 138 с.
- 3.Yoloğlu Güllü. Türk xalqlarının mərasim sistemində Novruzun yeri (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). –Bakı, “Sabah”, 2018, 384 səh.
- 4.Yoloğlu Güllü. Türklerin aile merasimleri /Türkiye türkçesine aktaran A.Topalova. – Ankara, 1999, 180 s. (Türkiye).
- 5.Qaqauz folkloru /Xazırlayan N. Babaoğlu. Kişinev: Kartya Moldovenyaske, 1969, 260 s. (qaqauz dilində).
- 6.Çəmənəminli C. V. Məqalə, oçerkvəxatirələr // Əsərləri: 3 cildə, III c., Bakı: Elm, 1977, 327.
- 7.Budcaktan seslar /Xazırlayan D.N.Tanasoğlu. Kişinyov: Kartya Moldovenyaske, 1959, 227 s. (qaqauz dilində).
8. Nemanzade Ö.F. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1992, 536 s.